

ОСОБЕНОСТИ НА МЕСТНАТА БОГОСЛУЖЕБНА ТРАДИЦИЯ В
ПРАВОСЛАВНАТА КНИЖНИНА НА ПОЛСКО-ЛИТОВСКАТА ДЪРЖАВА

АЛЕКСАНДЪР НАУМОВ

Православието запазва една от основните характеристики на древната християнска богослужебна практика – относително голямата свобода на богослужението в отделните поместни църкви, митрополии, епархии, лаври, манастири и даже енории. Приемайки за изходна точка указанията на устава (уставите) и действайки в рамките на Преданието, богослужебната практика приема колорита на местните обредни обичаи. Отделните ритуални узуси могат да преминат от местни в общоцърковни, могат обаче и да бъдат заменени, забравени, оставяйки само някои следи в ръкописната традиция и/или в народните или домашни обичаи.

Богослужебният живот на руските (рутенски) земи в Полско-литовската държава¹ не е бил предмет на комплексни проучвания, макар че има редица изследвания, които се докосват до тази проблематика. Най-много внимание е привличала богослужебно-организационната дейност на св. Петър (Могил) и неговите сътрудници от втората четвърт на XVII век. Богослужебните книги от Могиланската епоха са проучени доста добре². По-малко внимание се обръща върху по-ранната епоха, преди всичко върху данните от ръкописното наследство³. Причината е отчасти в мнението, че с разпространението на печатната книга рязко намалява разнообразието на ръкописния материал, което не е вярно. Както знаем, взаимоотношенията между ръкописната и старопечатната книга не са много прости, и то не само затова, че някои от старите издания носят уникален характер, но и затова, защото отношението на читателя (ползвателя) на печатната книга не е било различно от отношението му към ръкописния кодекс. Ръкописът и старото издание са били по един и същ начин преписвани, преработвани, допълвани и т.н.⁴

Православното богослужение в Полско-литовската държава е имало собствени вътрешни регулационни процеси. Съществуват, макар и малко, данни за местните събори и техните решения в тази сфера, запазени са няколко манастирски типика, разни патриаршески томоси, постановления и писма. Най-много информация можем обаче да извлечем от уставите, представени в нашите сборки в доста голямо количество (досега са известни 32). Те следват предимно новойерусалимски устав, но в тях намираме и много сравнителен материал, т.е. посочват се разни богослужебни практики – палестинската, светогорската, цариградските (на Великата църква и на манастира “Студион”), а в по-късно време московската⁵ и даже униатската и латинската (полската,

римската). Срещат се понякога и бележки, които сравняват практиката на най-големите духовни средища в държавата на ягелоните – Вилно, Супрасъл, Киев, Львов. Има сравнения и между разни издания на уставните книги. Именно богослужебните, уставните указания в служебниците, требниците, минеите, часословите, следованните псалтири и триодите ни предлагат много богат материал за изследване. Някои данни могат да се получат чрез сравняването на въвежданите промени и критиката на предишното състояние, което става в два важни момента от историята на православието у нас – първо, въвеждането на унията с Латинската църква и второ, безпощадното заличаване на местната специфика след преминаването от цариградската подчиненост към московската. Цялата тази, доста разнообразна информация трябва да се внимателно събере и всестранно проучи.

Това обособяване на поне три богослужебни руски традиции, свързани една с друга, но различни – *московска* (великоруска) и полско-литовска (рутенска, западноруска, украино-белоруска...) в двата ѝ варианта – православен и униатски, не се приема от мнозинството учени, донякъде несъзнателно, донякъде в името на идеята за пълна хомогенност на руската традиция.

Разбира се, когато говорим за базовите старославянски богослужебни текстове (включително библейските), а също така и за традициите на Киевска Русь (X–XIII в.), въпросът за границата между Московската и Полско-литовската държава не е много съществен. Богослужебните традиции на предмонголската Русь – и киевската, и новгородската – са доста добре изучени⁶. Затова, изучавайки православната богослужебна традиция на полско-литовските земи през периода от XIV до XVII в., трябва да гледаме на старокиевските елементи като на отправна точка. Но старата киевска традиция, видяна – макар условно – като едно цяло, не е единен и дори не е основен съставен елемент на украинско-белоруско-полското (или, ако се предпочита – западноруското) православие и затова трябва да насочим вниманието си върху присъствието и функциите на балкански литургически компоненти, да преценим правилно ролята на Молдавското княжество, на Света гора Атонска и на самия Цариград. Тъй като тези елементи са много важни и за московската (а и за униатската) традиция, от изследователите се изисква изключителен обективизъм, точност и преди всичко избягване на идеологизирането и осъвременяването на археографските и историческите данни⁷.

Тук бих искал да обърна внимание на един методологически въпрос. Защо е важно да се обособят отделните традиции, да се покаже специфичността на дадено географско пространство – държава, митрополия, край, земя и др.? Не само защото “общото се проявява чрез единичното”⁸, но и защото трябва ясно да разграничим вътрешната история на литературата от външната. Не бива да смесваме поетиката и социологията на литературата. Основните литературни и богослужебни факти са едни и същи, но начинът, по който функционират, говори повече за културата на региона, отколкото за самите текстове. Когато говорим за нови канонизации, нови произведения, нови автори, ние се намираме пред избор на трактовката – или да се стремим към контекстуално описание и оценка, или пък да останем на ниво структурен, вътрешен анализ. Това, срещу което се борихме на млади години, беше смесването на гледните точки

и натрапчивото прилагане на патриотични и оценъчни шампи върху всички типове научен анализ. Когато – вече повече от петнадесет години – се опитвам да покажа спецификата на книжовния и религиозния живот на православните жители на католическата Полско-литовска държава, аз не се стремя да изключо тази духовна сфера от общността на старата славянска църковна литература, но се опитвам да покажа, че тя запазва общия характер точно с цел да защити своето съществуване именно в тази неблагоприятна историческа обстановка. Стремещът за поглъщане на тази традиция от страна на московската политика и култура, от едната страна, и игнорирането на нейното присъствие в рамките на полската държава, от друга, са двата момента от външната история, срещу които аз се боря и срещу които развивам тезата за регионалната специфичност на православните литература и богослужение в Жеч Посполита.

Тази специфичност не може и не бива да се абсолютизира, когато нямаме допълнителни сведения за осъзнато използване на отделен богослужебен факт. Много важен в това отношение е богослужебният календар. Подборът на паметите дава информация за произхода и филиациите, а с времето, както в Могилияния кръг, става и елемент на църковната политика и на педагогическото въздействие.

Съществените разлики в състава на празничните дни и в избора на празнуваните светци в разни типове книги и в отделни кодекси ни карат да се замислим дали с право се говори за всеприсъщата инертност на преписвачите. И в печатните книги положението е същото – Швайполт Фиол в своя *Часослов* (Краков, ок. 1491) помества, освен Покров Богородичен (1. X.) и летния Никулден (9. V.), следните славянски светии под обичайните дати: Петка Търновска (14. X.), Иван Рилски (19. X.), смъртта на митрополит Петър (20. XII.), Константин Кирил (14. II.), Борис и Глеб (само 2. V.) и Теодосий Печерски (3. V.). Франциск Скорина в своята *Малая подорожная книжка* (Вилно, ок. 1522) помества Покров, Сава Сръбски (12. I.), двете дати за Борис и Глеб (2. V., 24. VII), и под 7 май, както правят и някои от старите пролози, преп. Антоний Печерски.

Сложна е съдбата на преплитането на руската агиологична и еортологична традиция с южнославянската. Специално място трябва да се тук отдели на четирима светии – преп. Петка, преп. Иван Рилски, св. Сава и преп. Симеон Мироточиви⁹.

В половината от запазените у нас евангелия (145 ръкописа) намираме имената на св. Сава (в 74 ркп.) и преп. Симеон (в 73). Сръбската традиция нормализира тяхното присъствие в месецословите през XIV век. Понеже най-старите източнославянски ръкописи, в които ги намираме, произхождат от литовските земи и са от първата четвърт на XV век, най-вероятна изглежда връзката с дейността на митрополит Григорий (Цамблак), макар че и дейността на митрополит Киприан е допринесла за разпространяването в цялата Руска църква на почитането на основните балкански светци. За рутенската традиция присъствието на имената на Сава и Симеон в евангелията обаче е показателно.

Календарите в апостолите (84 на брой) почти не съдържат славянски паметни; под влияние на календара на Фр. Скорина в тях ще се появи паметта на св. Владимир, освен това в тях се среща, макар и рядко, паметта на Борис и Глеб.

В часословите, запазени в полските сбирки (22 на брой), откриваме

стабилен подбор от руските и южнославянските светци – Константин-Кирил (в 11 случая), Борис и Глеб под двете дати, Теодосий Печерски, Владимир, Петка (в 12 случая) и Иван Рилски (в 9). В някои по-късни преписи се появяват Арсений Сръбски и Тримата вилненски мъченици (14. IV.). В тази група св. митрополит Петър Киевски и Московски се помества под 21 декември, докато в първата, по-многобройна, намираме под 20 декември предканонизационната информация за смъртта и погребението му.

Важни сведения можем да черпим от минеите (114 кодекса). Прави впечатление – за това вече си писахме с проф. Станчев – голямата структурна разновидност на минеите. Срещаме много различни междинни типове между всекидневния и празничния миней, има книги, които са почти всекидневен миней с прескачане само на някои дати, и има празнични минеи с добавени многобройни дни от по-ниска категория празници¹⁰. Според мен най-важната особеност на минейните календари у нас е празникът на Тримата мъченици от Вилно не под московско-цариградската дата 14 април, а в третата неделя преди Рождество Христово, т.е. в неделята преди неделята на праотците¹¹. В някои ръкописи (напр. BN Акс. 2715) виждаме съзнателното съчетаване на различни местни традиции – руските, балканските и светогорската. Много интересен материал предлагат и пролозите и хомилетичните сборници, организирани по календарен ред. Те носят информация на две равнища – като структура и като подбор на елементите за отделните дати.

Най-интересният е, все пак, обредният и календарен материал, който се намира в типичите (32 кодекса). Те трябва да се изучават и в общата част, и в триодната, и месецословната. Уставният месецослов предлага различни версии – от скромния състав на св. Киприан до този, който съдържа по няколко десетки богослужбени паметни на славянските светии. Тук присъствието на московската и новгородската традиция се среща много по-често. Но не само славянският материал заслужава нашето внимание, понеже намираме интересни особености, засягащи общохристиянски дати (1.IX., 24.XII., 25.III., 1.VIII. и др.), а също така разни информации за литии, елеопомазания, трапеза, четения и пр. Посредством триодната си част уставите се свързват с многобройните триоди. И тук имаме доста *възлови моменти*, специално що се отнася до чиновете за Страсната седмица и за самия Великден, а също така до някои особености на всенощното бдение. Трябва да се проучи историята на органическото свързване в един кодекс на минейната и триодната част¹², което е станало норма в по-късните руски, предимно рутенски, ирмолози.

Последна група, която предлага богат материал, са евхолозите. Тяхното изследване може би е най-трудно, понеже те засягат най-динамичната част на богослужбения живот. При служебниците обръщаме внимание преди всичко на молитвата на лития, на проскомидията, на епиклесиса, на молитвата след Пресъществуването и на евентуален календар. При требниците всеки чин има своя история и свои варианти. Можем все пак да съставим една схема на тези *възли на разночетения* – например молитви за родилка, новородено, баба (акушерката) и присъстващите жени, заклинания преди кръщаването¹³, общата брачна чаша, свалянето (разрешение) на венците, *очишчение* на младата булка, богоявленска водица, артос и редица други.

Проучвайки нашите ръкописи и старопечатни книги и съпоставяйки ги с богослужебните прояви в другите райони на *общия* ни православен ареал, искаме да покажем колко важно място заема рутенското православие в културната традиция на източното християнство и същевременно колко важен компонент на културата и духовността на Полско-литовската държава представлява то в цялото свое богатство.

Бележки

- ¹ Тук имаме предвид традициите на три митрополии – киевската, галицката и литовската. Териториалната структура на отделните епархии върху тези земи се е оформила още през XIV век, но после е претърпяла редица промени, с принципно запазване на административните и държавните граници. Коренни промени са станали след 1596 година, когато е била въведена Брестската уния и след 1686 година, когато Цариградската патриаршия е отстъпила тези земи на Московската. Днес към това наследство претендират няколко поместни църкви – Украинската, Белоруската, Московската и Полската, отчасти Словашката и Румънската, а също така източнославянските неканонични църкви и униатите.
- ² Вж. на пр. NOWAKOWSKI, P. *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596–1720)*. (=Biblioteka Ekumenii i Dialogu 23), PAT, Kraków, 2004; MELNYK, M. *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*. Olsztyn, 2005 и посочената там литература.
- ³ Вж. KOVALIV, P. *Prayer Book. A Monument of the XIV century/Молитовник-Служебник –пам’ятка XIV століття*. Scientific Theological Institute of The Ukrainian Orthodox Church of U.S.A., New York, 1960; МАРУСИН/MARUSYN, M. *Чини Святительских Служб в Київському Евхологоні з початку XVI ст./Ordinum Pontificalium in Euchologio Kioviensi saec. XVI expositio*. Видання Українського Католицького університету ім. св. Климентія папи. Праці Греко-Католицької Богословської Академії (Богословського Виділу), т. XXVII, Romae, 1966; ГОРБАЧ/НОРБАТСЧ, О. *Три церковнослов’янські літургічні рукописні тексти Ватиканської бібліотеки/De tribus textibus Liturgicis Linguae Ecclesiasticae (Palaeo)Slavicae in Manuscriptis Vaticanis*. Видання Українського Католицького університету ім. св. Климентія папи. Праці Філософсько-Гуманістичного Факультету, т. I, Romae, 1966; KUCZYŃSKA, M. *Południowosłowiańska poezja liturgiczna w zbiorach bibliotek polskich*. Uniwersytet Szczeciński. Rozprawy i studia t. (DXXXIII) 459, Szczecin, 2003 и др.
- ⁴ В полските сборки например имаме четири ръкописни преписа на напечатания от Фр. Скорина във Вилно *Апостол* (1525) и всеки препис (BN Акс. 2502, 2769, 2806, 2966) показва друго отношение на преписвача към текста на изданието, вж. *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*. Wyd. drugie zmienione. Oprac. A. Naumow, A. Kaszlej, E. Naumow, J. Stradomski. Scriptum, Kraków, 2004, бр. 48, 62, 71 и 92.
- ⁵ Възможно е при по-задълбочени проучвания и московската традиция да покаже разслоявания и преди всичко да се открие новгородският пласт, който за нашата традиция е изключително важен.
- ⁶ Вж. ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*. Московский Патриархат – Московская духовная академия/ Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова, Изд. Московской Патриархии, Москва, 2001; КРЫСЬКО, В. Б. *Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131. Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели*. Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова, Изд. Индрик, Москва, 2005.
- ⁷ NAUMOW, A. *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*. (= Biblioteka Tradycji Literackich XVIII), Collegium Columbinum, Kraków, 2002, с. 10–11; срв. МОРОЗОВА, Н. А., ТЕМЧИН, С. Ю. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского. In: *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim*, т. II, Kraków, 1997, с. 7–39; NAUMOW, A. *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*. (= Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne.

Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim, t. I), Kraków, 1996; STRADOMSKI, J. *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*. (= Prace Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego 23), Scriptum, Kraków, 2003 i in.

- ⁸ Моят приятел и научен съратник Красимир Станчев, представяйки моите научни достижения, пише с топлина, но и малко закачливо: „Fa una certa impressione, per, vedere impegnato nella difesa della specificità di una tradizione regionale uno studioso che da giovane ha fatto tutto il possibile per sottrarsi – e per sottrarci! – alle polemiche di ispirazione „patriottica”. Sara che l’eta fa sentire sempre più fortemente le proprie radici?” – Premessa del curatore, in: NAUMOW, A. *Idea – Immagine – Testo. Studi sulla letteratura slavo-ecclesiastica*. A cura di K. Stantchev. Alessandria, 2004, с. 11. Превод на самия автор на горните думи: “Впечатляващо е да се види ангажиран в защита на спецификата на една регионална традиция учен, който на млади години правеше всичко възможно да се освободи – и да ни освободи! – от полемики в “патриотичен” дух. Може би това се дължи на факта, че с годините човек започва все по-настойчиво да търси корените си?”.
- ⁹ ЛОСЕВА, О. В. *Русские месяцесловы XI–XIV веков*, Научно-исследовательский отдел рукописей РГБ, Памятники исторической мысли, Москва, 2001, с. 82–84.
- ¹⁰ НАУМОВ, Ал., СТАНЧЕВ, Кр. За служебните минеи в краковските библиотеки, in: *Acta Slavistica* vol. 2, ed. P. Petkov, I. Hristova, M. Dimitrova, Heron Press, Sofia, 2004, s. 5–10; СТАНЧЕВ Кр. Проблеми на типологията на служебните минеи. In: *Плти достоитъ. Сборник в памет на Стефан Кожухаров*, съст. А. Милтенова, Е. Тончева, С. Бърлиева, ИЦ „Боян Пенев”, София, 2003, с. 132–142; СЪЩИЯТ, Литургическа поезия в древнеславянском литературном пространстве (История вопроса и некоторые проблемы изучения). In: *La poesia liturgica slava antica. XIII Congresso internazionale degli Slavisti (Lubiana, 15–21 Agosto 2003)*. Blocco tematico n° 14. *Relazioni*. A cura di K. Stantchev e M. Yovcheva. Roma-Sofia, 2003, с. 5–22; СЪЩИЯТ (K. Stantchev), Il culto dei santi nell’innografia bizantino-slava. Problemi di tipologia e di cronologia delle fonti. In: *Il tempo dei santi tra Oriente e Occidente. Liturgia e agiografia dal tardo antico al concilio di Trento*, a cura di A. Benvenuti e M. Garzaniti, Viella, Roma, 2005, с. 293–309.
- ¹¹ Rekopisy..., бр. 579, 599, 605; Вж. BARONAS, D. *Trys Vilniaus kankiniai. Gyvenimas ir istorija. (Istorinė studija ir šaltiniai) / Tres Martyres Vilnenses. Vita et historia. (Studium historicum et editio fontium)*, (=Fontes ecclesiastici historiae Lithuaniae 2), Aidai, Vilnius, 2000, с. 125–126, 167–170, 244; СЪЩИЯТ, По поводу литературной истории Мучения трех виленских мучеников. In: *Krakowsko-wileńskie studia slavistyczne*. t. 3, ed. W. Stepniak-Minczewa, A. Naumow, Kraków, 2001, с. 73–98.
- ¹² Rekopisy..., бр. 558A, 562, 575, 594, 595.
- ¹³ Вж. ДИМИТРОВА, М. Молитви за родилка, новородено и баба преди четиридесетия ден: бележки върху пазените в Хилендарския манастир требници. In: *5th International Hilandar Conference / 5. Меѓународна Хилендарска Конференција. Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries / Љубав према образовању и вера у Бога у православним манастирима. Selected Proceedings/Зборник изабраних радова*. Vol./Књ. I. Београд/Columbus, 2006, с. 269–291.